

«البرهان فی علوم القرآن» کهن‌ترین منبع درباره علوم قرآن / اعتراف سیوطی به اهمیت کتاب البرهان

مترجم کتاب «البرهان فی علوم القرآن» با بیان اینکه این اثر کهن‌ترین منبع درباره علوم قرآن است که به ما رسیده است، گفت: اگر بخواهیم در میان منابع کهن علوم قرآن از دو اثر نام ببریم یکی همین برهان و دیگری «الاتقان فی علوم القرآن» نوشته ابوبکر محمد جلال‌الدین سیوطی است.

مترجم کتاب «البرهان فی علوم القرآن» با بیان اینکه این اثر کهن‌ترین منبع درباره علوم قرآن است که به ما رسیده است، گفت: اگر بخواهیم در میان منابع کهن علوم قرآن از دو اثر نام ببریم یکی همین برهان و دیگری «الاتقان فی علوم القرآن» نوشته ابوبکر محمد جلال‌الدین سیوطی است.

به گزارش خبرنگار مهر، کتاب «البرهان فی علوم القرآن» در نمایشگاه کتاب سال جاری از سوی انتشارات علمی فرهنگی روانه بازار نشر و در همین زمان جزء آثار پرفروش این حوزه شد. حسین صابری عضو هیات علمی دانشگاه فردوسی مشهد که پیش از این نیز مجموعه شش جلدی «مناقب خاندان نبوت و امامت» اثر دانشمند شهیر ابن شهر آشوب را ترجمه کرده بود. وی طی گفت‌وگویی جایگاه کتاب «البرهان فی علوم القرآن» را مورد بررسی قرار داده است. نسخه‌ای که صابری از کتاب برهان ترجمه کرده به نسخه تصحیحی «یوسف عبدالرحمن مرعشلی» بر می‌گردد. «البرهان فی علوم القرآن» تألیف بدرالدین محمد بن بهادر زرکشی (745-794) هجری قمری، نخستین کتاب مستقل درباره علوم قرآنی تا آن زمان به شمار می‌آید. برخی از علما در ضمن متون تفسیری و به طور حاشیه‌ای در تفاسیر و جوامع حدیثی خود، درباره دانش‌های قرآنی مطالبی آورده بودند، اما زرکشی با استفاده از منابع مختلف از جمله کتاب‌های تفسیر، ادب، فقه و تاریخ به گونه‌ای بی‌سابقه به تألیف کتابی مستقل درباره علوم قرآنی پرداخت.

*** لطفا درباره بیوگرافی زرکشی توضیحاتی را ارایه بفرمایید.**

زرکشی به سال 745 هجری قمری در قاهره در خانواده‌ای ترک ولادت یافت. او روزگار آغازین علم آموزی خود را در همین شهر از گذراند و نخستین تعلیمات خود در مذهب شافعی را همان جا فراگرفت. او بعدها به شام سفر و به تحصیل خود از جمله در حدیث ادامه داد و پس از سالیان چند به قاهره بازگشت و عهده‌دار تدریس شد و به کار تألیف نیز پرداخت. شرح حال نویسان از فضل و دانش او گفته‌اند و او را فقیهی ذوقنون و صاحب تألیف‌های ارزشمند دانسته‌اند. او در سال 794 ق. در قاهره درگذشت. آثار زرکشی به چهل و پنج مورد می‌رسد که بیست و هشت مورد آن به ما رسیده و از این تعداد یازده عنوان منتشر شده است.

*** هدف از ترجمه کتاب چه بود و چرا این اثر انتخاب شد؟**

اهتمام به قرآن و دانش‌های قرآن ضرورتی انکارناپذیر است و هر اندازه در این زمینه توان گذاشته شود نیاز به تلاش افزون‌تر را از میان نخواهد برد. در این میان بستر مطالعات قرآنی نیز همان است که به علوم قرآن شهرت یافته است. حال اگر بخواهید در زمینه این دانش‌ها منبعی جامع در اختیار داشته باشید گریزی از مراجعه به البرهان ندارید. من با وقوف به اهمیت، قدمت و جامعیت کتاب البرهان و نیز با توجه به علاقه خویش به ترجمه در عرصه دانش‌های قرآنی دست به ترجمه کتاب زدم و البته رویکرد احیای آثار کیفی و ترجمه آن‌ها به حوزه فارسی‌زبانان را مد نظر داشتم.

*** کتاب البرهان از نظر ساختاری چگونه کتابی است؟**

کتاب مشتمل بر چهل و هفت نوع است و در اصطلاح این علوم واژه نوع معادل آنچه امروز در کتاب‌ها فعل خوانده می‌شود به کار رفته است. نوع‌های مطرح شده در کتاب برهان شامل عناوینی مانند «شناخت شأن نزول»، «شناخت مناسبت‌های موجود میان آیه‌ها»، «شناخت فاصله‌ها و پایان آیات»، «وجوه و نظائر»، «علم متشابه [لفظی]»، «علم مبهمات» و ... است.

*** کتاب البرهان در میان کتاب‌های منبع در علوم قرآنی چه جایگاهی دارد؟**

این کتاب کهن‌ترین منبع درباره علوم قرآن است که به ما رسیده است. اگر بخواهیم در میان منابع کهن علوم قرآن از دو اثر نام ببریم یکی همین برهان و دیگری «الاتقان فی علوم القرآن» نوشته ابوبکر محمد جلال‌الدین سیوطی است و این در حالی است که به اعتراف مولف الاتقان و نیز به داوری دیگر محققان، همین اثر وامدار و گاه برگرفته از کتاب البرهان است و از این نظر نمی‌توان جایگاه آن را نادیده گرفت.

از سوی دیگر منابع مختلف کتابشناسی در رجال شناسی از زرکشی و کتاب او البرهان به نیکی یاد کرده و از ماهیت آن سخن گفته‌اند. شاید بتوان در روشن کردن اهمیت برهان به این ویژگی‌ها توجه کرد:

1. گستردگی دانش مؤلف: برای زرکشی حدود 45 اثر برشمرده‌اند که در زمینه‌های مختلف از علوم قرآن و حدیث گرفته تا فقه و قواعد فقه را در برمی‌گیرد و آثار او در هر یک از این زمینه‌ها در شمار آثار مرجع جای دارد.

2. آگاهی مولف از منابع گذشتگان دسترسی به آن‌ها و استفاده کاملی از آنها؛ چونان که منابع او در این زمینه از 300 اثر می‌گذرد. زرکشی در تألیف کتاب البرهان بر بسیاری از منابع گذشتگان در زمینه علوم قرآن و دیگر دانش‌ها تکیه کرده است. او در هر یک از انواع کتاب خود نام برخی از منابع خویش را می‌آورد و در بسیاری از موارد نیز، متونی از کتاب‌های پیشوایان را، بی‌آنکه به این امر تصریح کند، باز می‌گوید.

منابعی که زرکشی به نام آن‌ها تصریح کرده به سبب و یک کتاب می‌رسد که عددی بسیار بزرگ و از فراوانی مصادر وی در تألیف کتاب است. شمار آن دسته از منابعی که زرکشی به نام آن‌ها تصریح نکرده یا فقط از مؤلفانشان نام برده است نیز به همین عدد می‌رسد. برخی از این منابع به علومی از قرآن مانند تفسیر، اسباب نزول و ناسخ و منسوخ مربوط می‌شوند، برخی همانند صحیح بخاری، صحیح سالم، سنن ابوداود، سنن ترمذی، سنن ثانی و سنن ابن ماجه به دانش حدیث تعلق دارند و برخی به دانش‌های دیگر همچون کلام، جدل، اصول فقه، فقه لغت، ادب و از این دست ارتباط پیدا می‌کنند. از جمله منابع علوم قرآن که زرکشی به آن‌ها استناد جسته و به نامشان نیز تصریح کرده کتاب‌هایی است که پیش از البرهان در عرصه علوم قرآن تألیف شده‌اند و عادت عالمان بر این بوده است که آنها را در مقدمه تفسیر خود بگنجانند.

3. ساختار بدیع و نوآورانه کتاب: در حالی که پیش از کتاب زرکشی مباحث مربوط به علوم قرآن در معنای عام آن در مقدمه‌های کتاب‌های تفسیر یا تاریخ و یا فضائل قرآن و قرائات پراکنده بوده است زرکشی این مباحث را در قالبی نوآورانه سامان می‌دهد. او برای هر مجموعه از مباحث که در یک قلمرو خاص جای می‌گیرند عنوان نوع را برمی‌گزیند و در ذیل آن به بحث می‌پردازد. همین اصلاح، به نوع در آثار بعد از او نیز پذیرفته شده و مبنای دسته‌بندی مباحث علوم قرآنی قرار گرفته است.

4. نقل دقیق و درست سخنان پیشینیان همراه با نقد تحلیل منصفانه آن‌ها: زرکشی در هر یک از انواع علوم قرآنی آرای مختلف را می‌آورد، و سپس به تحلیل آنها می‌پردازد و آن‌گاه نظریه مختار خود را معرفی می‌کند و به تعیین آن می‌پردازد.

5. اشکال بر مثال‌های فراوان قرآنی: زرکشی در هر یک از مباحث به ذکر شواهد قرآنی آن می‌پردازد و ضمن ذکر موارد متعدد به تحلیل اقوال در هر یک از این شواهد نیز توجه می‌کند.

6. تسلط بر زوایای حاجت دقیق صرف - نحو، بلاغت و لغت و قرائت: هر یک از این اصطلاحات دانش‌هایی ویژه‌اند و زرکشی با برخورداری از توان علمی و خبرگی در این عرصه‌ها کار کتاب را بر بنیادی درست و علمی استوار ساخته است. کمتر کتابی در این زمینه در روزگاران پسین می‌توان یافت که از این کتاب اثر نپذیرفته و یا از آن نقل و اقتباس نکرده باشد.

* ابوبکر محمدجلال‌الدین سیوطی مولف «الاتقان فی علوم القرآن» در مقدمه کتابش بر اهمیت این کتاب صحه گذاشته است. در این باره توضیحات بیشتری می‌فرمایید؟

ابوبکر محمدجلال‌الدین سیوطی که کتاب الاتقان او آوازه‌ای افزون‌تر از برهان یافته است در مقدمه کتاب خویش به تقدم و به فضیلت برهان در این عرصه اعتراف می‌کند. هرچند برهان بر کتاب‌های روزگار پس از خود اثر گذاشته و در یکی از پژوهش‌های معاصر به اثرگذاری آن بر تألیف‌هایی چون الزیاده. الحسان فی علوم القرآن از ابن عقیله مکی، مناهل العرفان فی علوم القرآن اثر زرقانی و مباحث فی علوم القرآن اثر صبحی پرداخته شده اما اثرگذاری این کتب بر اتقان آن اندازه فراوان و مشهود است که در این باره پژوهش‌هایی ویژه صورت گرفته و به مقایسه‌هایی میان این دو اثر پرداخته شده است.

* ترجمه کتاب این چنین باید ویژگی‌ها و شرایط خاصی داشته باشد. در این باره توضیحات بیشتری می‌دهید؟

ترجمه حاضر کتاب البرهان که تنها ترجمه از این اثر است همراه با تحقیق و مبتنی بر یکی از بهترین تحقیق‌های نسخه عربی انجام گرفته و در عین حال دارای امتیازهایی است. در نسخه عربی برهان، محققان پانوشته‌های ارزشمندی آورده‌اند که این پانوشته‌ها به طور کامل ترجمه و تقلیل نیز شده‌اند.

یکی از پانوشته‌هایی که در هریک از انواع می‌آید و در ترجمه حاضر به پی نوشت تبدیل شده مبانی منابع و مأخذ برای تحقیق در آن نوع است، به گونه‌ای که پژوهشگران علوم قرآن در هر یک از مباحث مختلف علوم قرآنی دستنامه‌ای مشتمل بر منابع آن مبحث را در کتاب حاضر در اختیار می‌بینند. علاوه بر این پی‌نوشت‌های مهم یعنی معرفی منابع مطالعات علوم قرآن، پاورقی‌های متنوع دیگری نیز در ترجمه برهان می‌باید که در آن‌ها نشان و ترجمه آیه‌های قرآنی، منابع احادیث، مستندسازی رخداد‌های تاریخی و مستند استعار و اقوال و نیز توضیح‌های محتوایی موردنیاز آمده است.

کتاب مشتمل بر مقدمه ای ارزشمندانه از مصححان متن عربی است که به سیر تحول علوم قرآن و معرفی آثار موجود در این زمینه پرداخته است. در ترجمه حاضر نوع‌ها بدین ترتیب در چهار جلد قرار گرفته‌اند: از نوع اول تا بیست و دوم در جلد اول، از

نوع بیست و سوم تا نوع چهل و پنجم در جلد دوم، 5 نوع چهل و شش که بخش اصلی‌تر کتاب است در جلد سوم و نوع‌های چهل و هفتم در جلد چهارم.

افزون بر این جلد اول مشتمل بر مقدمه مولف، مقدمه مصححان متن عربی و یادداشت مترجم است و جلد چهارم نیز مشتمل بر کتابنامه و نمایه.

از آن جا که هم محققان متن عربی و هم مترجم به تحقیق اثر و تخریج مباحث توجه نشان داده‌اند و در این کار به منابع متفاوتی مراجعه کرده‌اند لازم بوده است این منابع به صورت جدا از هم معرفی شوند. از این روی در پایان جلد چهارم برهان شاهد دو کتابنامه هستید؛ نخست کتابنامه محققان متن عربی که در بردارنده 468 مأخذ است. در معرفی این مأخذ در حالی که در نسخه عربی نام‌های مولفان با مستند مشاهیر در کشورهای عربی انطباق دارد در جریان ترجمه نام‌های پدیدآورندگان با مستند مشاهیر ایران هماهنگی یافته است.

دوم کتابنامه و ترجمه که آن نیز 284 مأخذ را دربرمی‌گیرد و به شیوه‌ای استاندارد سامان گرفته است. تقسیم کتاب به چهار جلد به گونه‌ای صورت پذیرفته است که برخلاف نسخه متن عربی هیچ یک از انواع دوپاره نشوند. در این تقسیم‌بندی مقدمه‌ها و نوع‌های اول تا بیست و دوم در جلد اول و نوع‌های بیست و سوم تا چهل و پنجم در جلد دوم قرار گرفته‌اند. نوع چهل و ششم که بخش اصلی‌تر کتاب ماست در جلد سوم آمده و نوع چهل و هفتم و واحدهای پس از متن در جلد چهارم جای داده شده‌اند. برای تسهیل مراجعه به کتاب و بهره‌برداری از مباحث متنوع آن در جلد چهارم ترجمه شش نمایه بدین ترتیب آمده است؛ نمایه آیات که در آن سوره‌ها بصورت الفبایی مرتب شده‌اند و آیه‌های سوره نیز به ترتیب شماره در ذیل نام سوره ذکر و جانمایی شده‌اند.

– نمایه اخبار و احادیث که براساس اولین واژه متن مترتب شده‌اند.

– نمایه ابیات شعر

– نمایه نام‌ها که نام‌های افراد، جای‌ها، فرقه‌ها، قبایل و اماکن را دربر می‌گیرد.

– نمایه کتاب‌ها

– نمایه موضوع‌ها

دوره چهار جلدی کتاب «برهان؛ کتاب جامع علوم قرآن» با شمارگان دو هزار نسخه و به بهای 167 هزار تومان از سوی انتشارات علمی فرهنگی منتشر شده است.